

СПЕЦИЈАЛНЕ БИБЛИОТЕКЕ У СРБИЈИ: КАТЕГОРИЗАЦИЈА И АНАЛИЗА

Марина Митрић

Народна библиотека Србије, Београд

Апстракт: Специјалне библиотеке нису самосталне установе. Оне припадају групи библиотека које се налазе у саставу других организација којима библиотека делатност није примарна. Неједнак степен развоја специјалних библиотека важна је карактерика њиховог садашњег стања и представља главну потешкоћу у прављењу прецизнијих анализа. С обзиром на велике разлике у развијености ових библиотека, у раду су дати само основни статистички показатељи за последњих пет година. Полазну основу за сагледавање општег стања специјалних библиотека представља њихова прецизна категоризација, како би се њихове потребе анализирале и рад унапређивао у условима који су упоредиви са сродним библиотекама. У раду је дата образложена категоризација специјалних библиотека у односу на тип организације у чијем су саставу.

1. Специјалне библиотеке – појам и основни показатељи стања

У нашој литератури за специјалне библиотеке користе се различити термини – специјална библиотека, стручна библиотека, ИНДОК центар, ИНДОК служба, служба документације. Често су називане и техничким, специјализованим, стручним индустријским библиотекама или ИНДОК јединицама, у зависности од тога како су оснивачи схватили улогу и задатке библиотеке унутар организације у чијем је саставу била.

До Другог светског рата у Србији је основан само мали број специјалних библиотека (свега 27). Њихов развој започиње убрзо после рата, када је у периоду од 1945. до 1955. године формирано око 120 библиотека ове врсте, а у наредној декади још 86 библиотека,

што је несумњиво везано за период индустријализације и јачања потребе за научноистраживачком делатношћу. Крајем 70-их година мрежу специјалних библиотека на територији Србије чинило је 334 библиотеке¹. Треба нагласити да у почетку за специјалне библиотеке није коришћен данашњи термин, нити се под специјалном библиотеком подразумевао тип библиотеке који тај појам данас означава. У стручној литератури оне су означаване као специјалне научне библиотеке (ако су биле у саставу института или факултета) и стручне библиотеке (ако се радило о библиотекама привредних или друштвено-политичких организација и заједница)². У југословенском библиотекарству разликована су два типа научних библиотека – општенаучне и специјалне научне, а као подтипови специјалних библиотека у прошлости су, све до усвајања стандарда за специјалне библиотеке, 1975. године, означаване институтске библиотеке (укључујући и заводске) и високошколске библиотеке (факултетске и библиотеке појединих одсека)³.

Према *Југословенским стандардима за специјалне библиотеке*⁴ специјална библиотека је дефинисана као “библиотека са подручја свих научно-стручних делатности (осим библиотека у оквиру универзитета, високих и виших школа), као што су нпр. библиотеке у оквиру института, архива, музеја, позоришта, научних и стручних друштава, органа друштвено-политичких заједница (скупштинске библиотеке), здравствених установа (меди-

цинске библиотеке), библиотеке у привреди (индустријске библиотеке) и др.“

Данас мрежу специјалних библиотека у Србији чини више од 300 библиотека. Републички завод за статистику у свом Статистичком годишњаку даје податке о укупном броју научних и стручних библиотека, који је 2004. године износио 328⁵. У Централни регистар библиотека који, у складу са Законом о библиотечкој делатности, води Народна библиотека Србије, закључно са 31.12.2008. године, уписано је укупно 259 специјалних библиотека (49 у Војводини, 209 у централној Србији и 1 на Косову и Метохији).

У бази података Мрежа библиотека Србије, коју Народна библиотека Србије одржава за територију целе Републике, налазе се подаци о 240 специјалних библиотека. Значајан извор података за анализу стања ових библиотека представљају и записници о надзору над стручним радом, који матичне библиотеке обављају у склопу својих законских обавеза.

На основу података достављених за последњих пет година може се закључити да специјалне библиотеке, пре свега, карактерише неједнак степен развоја у скоро свим сегментима пословања. Има примера библиотека које раде у изузетно тешким условима, у недовољном простору, са књигама смештеним по ходницима, без грејања и довољног осветљења. Поједине библиотеке у музејима раде у алармантно безусловном простору, у којем су фондови угрожени и изложени трајним оштећењима услед присуства влаге (попут Библиотеке Музеја Железница Србије). Са друге стране, има развијених библиотека у научноистраживачким организацијама које раде у одличним условима, располажу свим неопходним ресурсима и користе најсавременију опрему у свом пословању, а корисницима омогућавају приступ савременим електронским изворима. Библиотека Института за нуклеарне науке у Винчи пример је једне успешне и развијене специјалне библиотеке.

С обзиром на убрзани раст расположивих електронских извора, важан показатељ стања специјалних библиотека је њихова опремљеност савременим информационо-комуникационим средствима за коришћење сада лако доступних научних информација. Од укупно 387 библиотека које могу да користе научне информације преко КобСона (Конзорцијум библиотека Србије за обједињену набавку) 248 је специјалних.⁶ Међутим, научни истраживачи немају подједнаке могућности за коришћење ових сервиса у просторијама библиотеке своје матичне организације. Поређењем података за последњих пет година уочљива је неадекватна опремљеност специјалних библиотека за коришћење савремених електронских извора и ресурса. Број компјутерски опремљених библиотека повећава се од 58% колико је било у 2003. години, до 70% у 2007. години. Међутим, велики проценат ове опреме застарео је до неупотребљивости. Илустративно је да се рачунари са ознаком микропроцесора 386 и 486 у неким специјалним библиотекама наводе као једина рачунарска опрема и у 2007. години. Ове рачунаре користило је 46% библиотека у 2003. години, а 21% даје податак о коришћењу овакве опреме у 2007. години. Свега 5% специјалних библиотека у 2007. години имало је скенер, а 2,5% видео-бим са пројектором. Ласерским штампачем у 2007. години опремљено је 46% специјалних библиотека, што и није неки напредак у поређењу са 40% у 2003. години. Ови подаци упућују на закључак да специјалне библиотеке услед неадекватне опремљености имају ограничене могућности коришћења савремених електронских извора.

Стручно уређење библиотека такође је неуједначено. До краја 2008. године 15 специјалних библиотека укључило се у јединствене систем узајамне каталогизације у Србији (COBISS). Са друге стране, информациони инструменти су у појединим библиотекама изузетно неразвијени (31% нема никакав ка-

талог, чак ни лисни алфаветски, стручни каталог по УДК има 28% библиотека, а предметни 30%; алфаветски каталог има 63% библиотека). Укупно 29% библиотека које су послале анкету о пословању у 2007. години аутоматизовало је пословање, што је тек незнатни напредак у поређењу са 24% у 2003. години.

Специјалне библиотеке у Србији у 2003. години располагале су на укупном нивоу са око 2.350.000 књига, 67.142 наслова домаћих часописа и новина, 41.442 наслова страних часописа и новина, 1.799 докторских дисертација, 2.216 магистарских радова, 5.931 специјалистичких радова и 3.679 дипломских радова. У последњих пет година ови фондови увећани су за укупно 120.814 књига, 7.392 наслова домаћих часописа и новина, 5.383 наслова страних часописа и новина, 432 докторске дисертације, 680 магистарских радова, 180 специјалистичких радова и 339 дипломских радова. На укупном нивоу набављано је око 24.000 нових књига годишње и може се рећи да је тај број био уједначен за ових пет узастопних година.

Број корисника и коришћење специјалних библиотека на укупном нивоу били су релативно уједначени. Најмањи обим коришћења забележен је у 2005. години, али је тада и најмањи број библиотека одговорио на анкету о библиотечком пословању (101 у поређењу са 161 у 2003, 155 у 2004, 180 у 2006. и 159 библиотека у 2007. години). Број корисника у просеку је износио око 125.000 годишње у свим библиотекама, при чему се број корисника изван матичне организације кретао од 16% у 2003. години, када је био највећи, до 12% у 2007. години, када је био најмањи. Годишњи просек коришћених публикација за протеклих пет година износио је око 124.000 књига, око 45.000 часописа, 27.000 новина, 9.000 секундарних публикација и 7.000 других врста грађе. У анкетним упитницима није посебно наглашавано да ли је ова грађа била у електронском или штампаном облику.

Највећи број библиотека корисницима даје информације из свог фонда, док се број оних које пружају информације и изван својих фондова на годишњем нивоу креће око 40, односно 25-30% зависно од године посматрања. Исти број библиотека назначио је да својим корисницима пружа писане информације на захтев. То су увек исте библиотеке, а овај проценат варира на годишњем нивоу у зависности од тога да ли су све оне одговориле на анкету за посматрану годину.

Услуге међубиблиотечке позајмице из домаћих и иностраних библиотека корисницима укупно омогућава 21-25% библиотека, у зависности од године посматрања. Највише их је било у 2004. години – 39 библиотека или 25% оних које су одговориле на анкету о библиотечком пословању, а најмање у 2007. години – 34 библиотеке или 21%. Међубиблиотечку позајмицу са иностранством у последње три године остварује 7-8% библиотека, док је у 2003. и 2004. години тај проценат био нешто виши и износио је 10% у 2003. години, односно 11% у 2004. години.

Преводилачке услуге у 2003. и 2004. години корисницима је пружало 20% специјалних библиотека, док је тај проценат нешто нижи у последње три године и износи 17% оних које су одговориле на анкету о пословању.

Неједнак степен развоја специјалних библиотека важна је карактерика њиховог садашњег стања и представља главну потешкоћу у прављењу прецизнијих анализа. С обзиром на велике разлике у развијености, ради њиховог лакшег поређења и анализе неопходно је најпре успоставити адекватну класификацију, односно категоризацију унутар типа специјалних библиотека.

2. Категорисање специјалних библиотека Србије

Према важећем Закону о библиотечкој делатности (*Службени гласник РС, бр. 34/94*) разликују се два типа библиотека – библио-

теке које као установе јавне службе остварују општи интерес у библиотечкој делатности, и библиотеке које, као организационе јединице у саставу других организација, могу обављати библиотечку делатност уколико су уписане у регистар библиотека. Прве су самосталне установе, друге нису. Специјалне библиотеке, дакле, нису самосталне установе, већ се налазе у саставу других организација којима библиотечка делатност није примарна.

У покушајима да се дође до прецизније категоризације унутар типа специјалних библиотека могла би се разматрати подела коју користи IFLA. Заправо IFLA не даје експлицитну поделу специјалних библиотека, већ је она заснована на њиховом повезивању према тематским областима на које се односе, а примењује се тако што су формиране посебне секције за сваки тип библиотека, односно дискусиона група за специјалне библиотеке у области пољопривреде. Секције су формиране за парламентарне библиотеке; библиотеке у области друштвених наука; у области географије и картографије; науке и технологије; здравства и биомедицине; уметности; генеологије и историје и библиотеке у области права⁷. Ова подела, најједноставније посматрано, групише специјалне библиотеке у зависности од тога да ли у њиховим фондовима доминира литература из области биомедицине, уметности, пољопривреде или физике. Произашла је из дефиниције специјалне библиотеке у Међународном стандарду ISO 5127,⁸ као “стручне библиотеке која покрива једну дисциплину или одређену тематску област или библиотеке која задовољава потребе одређене корисничке групе”. Под корисничком групом овај стандард подразумева “кориснике са заједничким информационим потребама”.

У нашим условима остваривање основних активности и задатака специјалне библиотеке највише зависи од њеног положаја унутар организације у којој се налази. Однос оснивача и начин финансирања специјалне библиотеке

имају много више утицаја на њен свеукупни положај и остваривање основних функција од тога из које области она набавља литературу и пружа информације. У свом практичном раду специјалне библиотеке се сусрећу са проблемима чија се сродност не заснива на врсти литературе коју прикупљају. На њихов положај много више утиче то да ли се оне налазе у оквиру музеја, неког научног института или фабрике, те би се категоризација специјалних библиотека у Србији најбоље могла извршити на основу врсте организација у чијем се саставу налазе.

Тако би се, према типу организације у чијем су саставу, могло разликовати више категорија специјалних библиотека:

1. Специјалне библиотеке у научним и научноистраживачким организацијама
2. Специјалне библиотеке у установама културе
3. Специјалне библиотеке у државним органима
4. Специјалне библиотеке у установама здравствене и социјалне заштите
5. Специјалне библиотеке у привредним субјектима (предузећима) различитих делатности
6. Специјалне библиотеке у организацијама које представљају различите облике удруживања грађана (удружења и друге невладине организације, задужбине и фондације, политичке организације)
7. Специјалне библиотеке у осталим организацијама

2.1. Специјалне библиотеке у научним и научноистраживачким организацијама

У статистичком годишњаку Републичког завода за статистику научноистраживачке и истраживачко-развојне организације односе се на област 73 Класификације делатности: «Истраживање и развој». Обухваћене су установе, предузећа, делови предузећа и јединице у саставу које се баве научноистраживачком

или истраживачко-развојном делатношћу. Научне јединице у саставу академија наука не исказују се посебно, већ су, зависно од облика организовања, обухваћене код научноистраживачких института или истраживачко-развојних јединица. Према статистичким подацима за 2006. годину, у Србији делује укупно 87 научноистраживачких института и истраживачко-развојних јединица у саставу предузећа и установа.

Научноистраживачки институти су самосталне научноистраживачке установе којих је у Србији, према подацима Републичког завода за статистику, укупно 57 (од тога природне науке 18,2%, техничко-технолошке науке 30,9%, пољопривредне науке 18,2%, медицинске науке 3,6%, друштвене науке 16,4%, хуманистичке науке 10,9%, мултидисциплинарне науке 1,8%)⁹. Групу истраживачко-развојних јединица чине јединице у саставу предузећа и установа других или исте делатности, којих је у 2006. години било укупно 30.

Велики број специјалних библиотека основан је у оквиру научноистраживачких организација и истраживачко-развојних јединица. То су библиотеке у саставу научних института и завода који се баве научно-истраживачком делатношћу (на пример Библиотека Института за нуклеарне науке «Винча», Библиотека Института за молекуларну генетику и генетичко инжењерство у Београду или Библиотека Научног института за ратарство и повртарство у Новом Саду), затим библиотеке у оквиру истраживачко-развојних јединица у саставу других установа или предузећа (попут ИРИТЕЛ – Истраживачко развојни институт за електронику и телекомуникације у Београду, Центар за истраживање и развој АД “Здравље” у Лесковцу, Центар за повртарство Института за истраживања у пољопривреди “Србија” у Београду или РТБ Бор, Институт за бакар). Овој категорији припадају и библиотеке у оквиру академија наука (ту спадају општенаучне специјалне библиотеке попут Библиотеке САНУ

и библиотеке њеног огранка у Новом Саду), као и библиотеке различитих академијиних института, попут Византолошког института САНУ, Математичког института САНУ, Географског института “Јован Цвијић” и др.

У Централни регистар Народне библиотеке Србије уписано је укупно 72 библиотеке у овој врсти организација. Карактерише их стабилан положај у односу на специјалне библиотеке формиране при некој другој врсти организација, њихово постојање и потреба за њима не доводи се у питање, неопходне су за успешан научноистраживачки рад и развој организације у чијем су саставу и несумњиво се могу посматрати као засебна категорија унутар типа специјалних библиотека. Повезује их значај за научно истраживање, елитни корисници и фондови тако конципирани да пружају релевантну информацију у што краћем времену. У фондовима доминирају стручни и научни часописи, секундарне и терцијалне публикације, базе података, електронска грађа која омогућава да се најсвежија научна информација брзо достави кориснику. Највећи број ових специјалних библиотека укључен је у Конзорцијум библиотека Србије за обједињену набавку (КобСон), како би на рационалан начин формирале и комплетирале фондове најзначајнијих научних часописа у свету, а корисницима омогућиле приступ електронским сервисима са најактуелнијом понудом нових научних сазнања и достигнућа.

У Закону о библиотечкој делатности библиотеке у научним и научноистраживачким организацијама већ су на неки начин издвојене као посебна категорија, јер су приликом обухватања матичним функцијама стављене у надлежност Универзитетске библиотеке «Светозар Марковић» у Београду, Библиотеке Матице српске у Новом Саду и Народне и универзитетске библиотеке «Иво Андрић» из Приштине, док су све остале специјалне библиотеке у надлежности народних матичних библиотека у центрима округа.

Важно је разликовати високошколске установе чија је делатност научно-наставна од научноистраживачких установа, односно института у којима се не обавља настава. Више школе, факултети и уметничке академије у статистичком годишњаку Републичког завода за статистику покривају област 80 Класификације делатности: «Образовање». Библиотеке у високошколским установама које обављају научно-наставну делатност нису по типу специјалне, већ су издвојене као посебан тип високошколских библиотека. Њихови корисници су, пре свега, студенти, затим професори и други запослени у високошколским установама, док су корисници научноистраживачких установа и организација првенствено научни радници и истраживачи у разним областима науке.

Истовремено, треба разликовати научноистраживачке установе, односно институте који обављају научноистраживачку делатност, од института који поред научноистраживачке делатности обављају и специјалистички рад у области медицине, односно пружају здравствене услуге и здравствену заштиту. У статистичком годишњаку Републичког завода за статистику установе здравствене и социјалне заштите покривају област 85 Класификације делатности: «Здравствени и социјални рад». Библиотеке у овим институтима припадају категорији специјалних библиотека у установама здравствене и социјалне заштите. Њихови корисници, лекари и друго медицинско особље, као и научни истраживачи у области медицине, траже научну информацију и нова сазнања и методе које ће, пре свега, применити у својој лекарској пракси. Са друге стране, корисници библиотека у научним и научноистраживачким институтима могу тражити и научно-теоријске информације, што је нарочито изражено у друштвеним и хуманистичким наукама. У том смислу библиотеке у саставу института који поред научноистраживачке делатности обављају и делатност здрав-

ствене заштите (попут Библиотеке Института за здравствену заштиту мајке и детета Србије у Београду или Библиотеке Института за ортопедско-хируршке болести “Бањица”) не припадају овој категорији, већ су издвојене у посебну групу специјалних библиотека у установама здравствене и социјалне заштите.

2.2. Специјалне библиотеке у установама културе

За разлику од библиотека у научноистраживачким организацијама, које акценат стављају на актуелност грађе и инсистирају на најсвежијим научним информацијама, те се често ослобађају неактуелне и застареле литературе, библиотеке у установама културе чувају и старија издања значајна за проучавање културно-историјске прошлости. Установе културе по својој природи усмерене су ка очувању културне баштине, те се често, као богатство фондова њихових библиотека, истичу стари наслови часописа и легати значајних личности. У фондовима се чувају и старе и ретке књиге, законом заштићене као културна добра. Посебност информација које пружају библиотеке у установама културе је да оне остају дуже актуелне, за њих не важи кратак рок застаревања и од њих се не тражи експресна ажурност.

Овај тип библиотека обухвата специјалне библиотеке формиране у оквиру музеја, архива, позоришта, завода за заштиту споменика културе, галерија и сл. Бројни су примери специјалних библиотека у установама културе, попут библиотека Народног музеја у Шапцу, Природњачког музеја и Музеја науке и технике у Београду, Међуопштинског историјског архива у Ваљеву, Архива Србије или Београдског драмског позоришта. То је и Библиотека Југословенске кинотеке, као националног филмског архива, Библиотека Завода за проучавање културног развитка у Београду и Библиотека Змајевих дечјих игара у Новом Саду. У Централни регистар Народне библиотеке Србије

уписана је 71 специјална библиотека у установама културе. Њихов укупан број знатно је већи од постојећег броја регистрованих, с обзиром да је још неколико десетина библиотека формирано у оквиру различитих установа културе, а да нису уписане у Централни регистар Народне библиотеке Србије (на пример, још 36 библиотека у оквиру архива и музеја).¹⁰

У односу на библиотеке у саставу неких других организација, специјалне библиотеке у установама културе карактерише релативно стабилан положај унутар установе. У појединим законским решењима која регулишу област културе дефинисана је обавеза установе да има библиотеку. *Правилником о ближим условима за почетак рада и обављање делатности установа заштите културних добара* (Службени гласник РС, бр. 21/95) прописују се ближи услови у погледу просторија, техничке опреме и стручног кадра за почетак рада и обављање делатности завода за заштиту споменика културе, музеја, архива и кинотеке. За сваку врсту установа посебно се утврђују услови да може почети с радом и обављати делатност ако, између осталог, има и просторије за смештај библиотеке. Та обавеза формирања библиотеке налази се и у новим предлозима законских решења. Пример је преднацрт Закон о архивској грађи и архивској служби којим се утврђује обавеза формирања специјалне библиотеке архива¹¹.

У ову категорију убрајају се библиотеке у свим установама културе, без обзира да ли их је основала Република, град, општина или су настале као приватне установе културе, како предвиђају законска решења која регулишу ту област. Установе културе у великој мери зависе од органа државне управе, што проистиче и из начина финансирања њихове делатности, с обзиром да се један број културних потреба финансира из буџета.

Према подацима Републичког завода за статистику у Србији је 2006. године било 38 архива, 110 музеја (од тога 4 природњачка, 9

економско-техничких, 20 друштвено-историјских, 58 комплексних и 19 уметничких), 40 професионалних позоришта, 34 аматерска и 11 дејних позоришта¹².

Окосницу музејске мреже Србије према *Решењу о утврђивању надлежности музеја према врстама уметничко-историјских дела и према територији* (Сл. гласник РС, бр. 28/95) чини 50 музеја, организованих према хијерархијском и регионалном принципу. Сврставају се у специјализоване (7 музеја) и регионалне (43 музеја). На врху пирамиде је Народни музеј у Београду као централна републичка организација заштите покретних културних добара.

Уз Народни музеј још 6 музеја (Етнографски музеј, Историјски музеј Србије, Музеј примењене уметности, Музеј савремене уметности, Природњачки музеј и Музеј науке и технике) су установе специјализоване за прикупљање одређених врста уметничко-историјских дела са свеукупног српског културног простора и имају матичну надлежност по врстама културних добара која се налазе у осталим музејима у Србији. Сви наведени музеји имају специјалну библиотеку уписану у Централни регистар Народне библиотеке Србије.

Регионални музеји који садрже у свом називу различите одреднице попут народни, градски, завичајни, општински (43 музеја), музеји су комплексног типа са надлежношћу за одређену територију, која се протеже од једне општине (Бечеј, Горњи Милановац, Смедерево) до неколико (Народни музеј у Ваљеву, Народни музеј у Вршцу, Народни музеј у Крагујевцу и др.). Финансирање рада ових музеја обавеза је оснивача: општине, више општина заједно, града или покрајине. Специјалну библиотеку у свом саставу има 35 регионалних музеја, а 19 је уписано у Централни регистар Народне библиотеке Србије.

Министарство културе у целости финансира рад, одржавање и остваривање програма

13 националних музеја, чији је оснивач Република или за које је Република преузела права и дужности оснивача. Примери су Народни музеј у Београду, Галерија Матице српске, Музеј позоришне уметности, Музеј жртава геноцида и др. Специјалну библиотеку уписану у Централни регистар Народне библиотеке Србије има 11 националних музеја.

Средствима из буџета Републике Србије и/или градова финансира се рад и једног броја мањих самосталних музеја, галерија и спомен збирки или музеја који раде као организациони делови културно-образовних центара. Реч је о установама у датом месту чија је делатност усредсређена на опус једног уметника, одређени период, област, врсту или збирку историјско-уметничких дела. Већина њих има специјалну библиотеку у свом саставу (нпр. Градски музеј у Сенти – Центар за културу “Турзо Лајош”, Народни музеј – Центар за културу Смедеревска Паланка, Завичајни музеј – Замак културе у Врњачкој Бањи и др.)

Код музеја који су настали као организациони делови институција или предузећа (попут Музеја ПТТ, Музеја Железница Србије, Музеја црне металургије Сартид у Смедереву, итд.) организација рада, финансирање, кадар и опрема у надлежности су матичних организација или су у надлежности Републике Србије. Већина има специјалну библиотеку у свом саставу.

Делатност истраживања и заштите непокретног културног наслеђа (споменици културе, просторне културно-историјске целине, археолошка налазишта, знаменита места) обавља 13 завода за заштиту споменика културе са надлежношћу за одређену територију, која се протеже од једног града (Београд, Нови Сад) до неколико или више десетина општина (Завод за заштиту споменика културе у Нишу, Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево и др.). Средства за истраживање, заштиту и коришћење непокретног културног наслеђа

обезбеђују се у буџету оснивача завода (једне или више општина заједно). Библиотека Завода за заштиту споменика културе града Београда једина је регистрована библиотека у овој групи установа културе, иако већина има специјалну библиотеку у свом саставу.

Архиви су установе у којима се архивска грађа трајно чува, стручно обрађује и даје на коришћење. Постоје општи архиви (обављају архивске послове на архивској грађи из свих подручја друштвене делатности) и специјални архиви (обављају архивске послове на архивској грађи одређеног творца или неке посебне гране делатности). Послове заштите архивске грађе на територији Републике Србије обавља Архивска мрежа, са Архивом Србије, као централном установом заштите. Архивска мрежа организована је по територијалном принципу и према *Решењу о утврђивању територије архива* (Сл. гласник РС, бр. 7/96) чини је укупно 38 архива. Специјалну библиотеку у свом саставу има 19 архива, а 16 је уписано у Централни регистар Народне библиотеке Србије.

Овој категорији специјалних библиотека припадају и библиотеке формиране у оквиру завода за заштиту природе, иако заштита културне и заштита природне баштине, односно заштита културних и природних добара у административном смислу нису у надлежности истог министарства, а заводи за заштиту природе нису установе културе. У појединим земљама у окружењу заштита природних добара (национални паркови и паркови природе, резервати природе, споменици природе и природне реткости) у надлежности су министарства културе. Делатност завода за заштиту природе је музејско-природњачка, а положај библиотеке унутар установе у свему је сличан специјалним библиотекама у установама културе. Типични представници су библиотека Завода за заштиту природе Србије у Београду, Библиотека Завода за заштиту природе у Нишу и др.

2.3. Специјалне библиотеке у државним органима

Библиотеке у државним органима имају специфичан положај у односу на остале специјалне библиотеке, у саставу других врста организација. Оне се издвајају у посебну групу не само по свом статусу унутар матичне организације, већ су им и фондови у којима доминирају службена издања државних органа другачије конципирани, а организација рада се битно разликује у односу на остале специјалне библиотеке.

Типични представници су парламентарне (скупштинске) библиотеке попут Библиотеке Народне скупштине Србије или Библиотеке Скупштине града Новог Сада. Поред њих, овој категорији припадају и друге библиотеке формиране у оквиру органа законодавне, судске и извршне власти и других државних органа, које несумњиво чине посебну категорију унутар типа специјалних библиотека. То су библиотеке при различитим министарствима (нпр. Библиотека Министарства финансија или Библиотека Министарства спољних послова), библиотеке органа управе у саставу министарстава (нпр. Библиотека Агенције за контролу летења Србије и Црне Горе, Нови Београд, као правни наследник Савезне управе за контролу летења, Библиотека Дирекције за мере и драгоцене метале, итд.), библиотеке у посебним организацијама државне управе – републичким заводима и секретаријатима (попут Библиотека Републичког завода за статистику, Завода за вредновање квалитета образовања и васпитања, Републичког сеизмолошког завода итд.), затим библиотеке у правосуђу (попут Библиотеке Окружног суда у Шапцу или Окружног јавног тужилаштва у Београду), као и библиотеке формиране при покрајинским органима власти и органима локалне самоуправе (нпр. Библиотека Службе за опште и правне послове покрајинских органа, Нови Сад или Библиотека Општинске управе у Зрењанину). Овој

групи припадају и библиотеке у полицији и специјалне војне библиотеке. До сада је у Централни регистар Народне библиотеке Србије уписано 32 специјалне библиотеке у државним органима. Известан, мањи број још увек није регистрован. Примери су Библиотека Покрајинског завода за међународну научну, културну, просветну и техничку сарадњу у Новом Саду, Библиотека Службе за послове информација и информативно-документалистичке послове – Одељење иностране документације и информација у Београду и друге.

Рад државних органа и њихови међусобни односи заснивају се на правима и дужностима одређеним Уставом, законом и другим општим актима. Државни органи су Влада и њена координациона тела, Народна скупштина, државна управа (министарства, органи управе у саставу министарстава и посебне организације – секретаријати, заводи и др.), судови и јавна тужилаштва, органи аутономне покрајине (покрајинска скупштина и други покрајински органи власти) и органи локалне самоуправе (општине и градови).

Укупан број министарстава у Републици Србији је 24. Специјалну библиотеку уписану у регистар библиотека има 3 министарства.

Према подацима Републичког завода за статистику укупан број судова и тужилаштва у Србији у 2006. години износио је 326 – од тога 186 редовних судова (1 врховни, 30 окружних, 138 општинских, 17 трговинских) и 140 јавних тужилаштва (1 републичко, 30 окружних и 109 општинских). У Централни регистар Народне библиотеке Србије уписано је 7 специјалних библиотека у овој врсти државних органа.

Систем локалне самоуправе чини 194 општине и 23 града, а у Статистичком годишњаку Републичког завода за статистику дати су подаци за 165 општина и 22 града¹³.

Устав Републике Србије у одељку под насловом «Државна управа» (чл. 136-138), садржи одредбе које се односе на положај др-

жавне управе, поверавање јавних овлашћења и јавне службе. Државна управа је самостална, везана Уставом и законом, а за свој рад одговорна је Влади. Законом о државној управи Србије (Сл. гласник РС, бр. 79/2005) она је дефинисана као део извршне власти који врши управне послове у оквиру права и дужности Републике Србије. Државну управу чине министарства, органи управе у саставу министарства (управе, инспекторати и дирекције) и посебне организације (секретаријати, заводи и др.).

У Централном регистру Народне библиотеке Србије највећи број уписаних специјалних библиотека у државним органима су библиотеке у оквиру различитих републичких завода и других посебних организација (31,3%).

2.4. Специјалне библиотеке у установама здравствене и социјалне заштите

Велики број библиотека формиран је у оквиру различитих клиника, болница, домова здравља, здравствених центара, завода за здравствену или социјалну заштиту. Примери су: Библиотека Здравственог центра у Краљеву, Библиотека Специјалне болнице за плућне и очне болести и туберкулозу “Озрен” у Сокобањи, Библиотека Завода за здравствену заштиту радника Железнице Србије у Београду, Библиотека Института за трансфузију крви у Београду, Библиотека Института за ортопедско-хируршке болести “Бањица”, Библиотека Геронтолошког центра – Социјално здравствене установе за збрињавање одраслих лица у Суботици и многе друге.

У Централни регистар Народне библиотеке Србије до сада је уписана 31 специјална библиотека у установама здравствене и социјалне заштите (од тога 2 у ветеринарским установама).

Установе здравствене и социјалне заштите (укључујући и установе за здравствену заштиту животиња) не морају имати библиотеку, закон их не обавезује на то, нити је положај библиотека у њиховом саставу

тако стабилан као у научноистраживачким организацијама или установама културе. Са друге стране, те су библиотеке у доста повољнијем положају у односу на стручне, специјалне библиотеке у саставу различитих предузећа или струковних и других удружења. Рад великог броја ових установа финансиран је из буџета (уколико нису приватне), њихов се опстанак не доводи у питање, а потреба за стручном медицинском библиотеком је евидентна. Довољно је само навести број лекара као потенцијалних корисника специјалних библиотека у овој врсти установа, па да тај податак буде илустративан. С тога се библиотеке у саставу овог типа установа, с обзиром на свој положај унутар матичне организације, могу издвојити као посебна категорија специјалних библиотека.

Према подацима Републичког завода за статистику, у 2007. години у мрежи здравствених установа Републике Србије било је укупно 19.644 лекара (од тога 3.091 опште медицине, 1.567 на специјализацији и 14.986 специјалиста) и 2.460 стоматолога. Укупан број организационих јединица здравствене заштите у Србији износио је 3.915. Тај број се не односи на број установа, већ на укупан број служби, односно организационих јединица здравствене заштите према подацима које Републички завод за статистику даје у свом годишњаку.

У организације социјалне заштите убрајају се установе за децу и омладину, установе за одрасле и предузећа за професионалну рехабилитацију. Њихов укупан број у 2006. години износио је 124 (од тога 43 установе за социјалну заштиту деце и омладине и 81 установа за социјалну заштиту одраслих). Потенцијални корисници специјалних библиотека у установама социјалне заштите су васпитни, здравствени и социјални радници, психолози, педагози, дефектолози. Њихов укупан број у 2006. години износио је 9.716 – од тога укупно 2.742 радника у установама

за социјалну заштиту деце и омладине и 6.974 радника у установама за социјалну заштиту одраслих¹⁴.

Медицинске библиотеке се несумњиво могу издвојити у посебну групу и на основу тематске области на коју се односе. У оквиру ИФЛЕ постоји посебна секција за библиотеке у области здравства и биомедицине (Health and Biosciences Libraries). Специјалне библиотеке у овој области, са фондовима у којима доминира стручна медицинска литература, све више привлаче и обичне кориснике, а не само стручно медицинско особље, коме су првенствено намењене. Илустративан је податак да Medline (Medical Literature Analysis and Retrieval System Online), најпознатија библиографска база података из области биомедицинских наука, коју израђује Национална библиотека за медицину САД, има око 1.000.000 свакодневних корисника. Од тога само 180.000 су лекари, што показује све већи интерес обичних корисника да добију одговоре на питања везана за медицину.¹⁵

2.5. Специјалне библиотеке у привредним субјектима (предузећима) различитих делатности

То су библиотеке у оквиру предузећа у разним врстама својине (државна, приватна, мешовита, друштвена), у различитим делатностима и различитим облицима организовања, односно правној форми. Према Закону о привредним друштвима (Сл. гласник РС, бр. 125/04) разликују се следеће правне форме привредних субјеката као правних лица: ортакчко друштво ОД, командитно друштво КД, друштво са ограниченом одговорношћу ДОО и акционарско друштво АД – отворено или затворено.

У Саопштењима Републичког завода за статистику бр. 196 из јула 2008. године објављени су подаци из регистра предузећа, установа и других правних лица у Републици Србији са стањем на дан 30.6.2008. године.

Подаци су дати према облику организовања и облику својине. Од укупно 104.445 предузећа 92,4% је у приватној својини, 3,4% у државној, 2,5% у друштвеној и 1,7% у мешовитој својини. Делатност ових предузећа је различита. Највеће учешће у укупном броју предузећа имале су трговина на велико и мало и оправке (41,4%), прерађивачка индустрија (21,3%) – односи се на производњу у најширем смислу (хране, пића и дувана, хемијских производа, деривата нафте, пластике и производа од гуме, текстила, коже, производњу метала, саобраћајних средстава, електричних и оптичких уређаја итд.), послови са некретнинама, изнајмљивање (13,3%), саобраћај, складиштење и везе (6,4%), грађевинарство (6,3%), итд.¹⁶

Потреба за специјалном библиотеком није подједнако изражена у свим врстама делатности и свим облицима организовања предузећа. У Централни регистар Народне библиотеке Србије уписано је укупно 39 специјалних библиотека у овој врсти организација. Известан број библиотека није регистрован, а делује у оквиру предузећа различитих делатности, попут Библиотека Аеродрома Београд, Индустрије каблова у Јагодини, Фабрике шећера у Сенти или Библиотеке Електровојводине у Новом Саду. Могућност коришћења електронских сервиса преко КобСона има укупно 54 нерегистроване библиотеке у предузећима различитих делатности¹⁷.

Највећи број библиотека налази се у саставу предузећа из области прерађивачке индустрије (77 %). Бројни су примери попут Библиотеке «Заставе» д.д. у Крагујевцу, Библиотеке Фабрике «Цер» у Чачку, Библиотеке “Henkel-Merime” у Крушевцу или НИС «Југопетрол» у Београду. Овде спадају и библиотеке у саставу предузећа чија је делатност издавање, штампање и репродукција. То су библиотеке које се налазе у саставу свих врста штампаних и електронских медија, библиотеке које као своје организационе јединице

оснивају издавачке куће и новинско-издавачка предузећа, попут ЈИП «Глас Подриња» у Шапцу, Библиотеке Медија центра у Београду или Библиотеке Радио Телевизије Србије.

У области саобраћаја и веза регистровано је 12,8 % специјалних библиотека у предузећима. То су библиотеке формиране у оквиру предузећа у области друмског, речног/поморског, ваздушног и телекомуникационог саобраћаја, нпр. Библиотека Директората цивилног ваздухопловства, Библиотека Предузећа за телекомуникације Телеком Србија, а.д. у Београду или Библиотека Градског саобраћајног предузећа “Београд”, итд.

У делатности производња и снабдевање електричном енергијом, гасом и водом регистровано је 5,1 % специјалних библиотека у овој врсти организација. Примери су библиотека Електродистрибуције и ЈП Електроисток у Београду.

У области финансијског посредовања налазе се библиотеке у оквиру финансијских организација као што су банке, берза, осигуравајућа друштва – попут Библиотеке Народне банке Србије, Библиотеке “Дунав осигурања” или Библиотеке Београдске берзе. Према подацима Републичког завода за статистику у Србији је до сада регистровано укупно 107 финансијских организација. Познато је да више њих у свом саставу имају библиотеку као организациону јединицу, али је до сада у Централни регистар Народне библиотеке Србије уписана само библиотека Народне банке Србије.

У односу на све остале категорије специјалних библиотека, стручне библиотеке у саставу предузећа налазе се у најнеповољнијем положају. Оне имају исти или сличан статус унутар своје матичне организације и зато припадају истој категорији специјалних библиотека, без обзира што та предузећа обављају различите делатности.

У овој врсти организација библиотека би требало да буде централно место за чување

свих материјала о истраживачком раду и извештаја о развоју предузећа, а у фондовима се налазе не само књиге и периодика, већ и стандарди, патенти и сличан материјал као извор информација. Акцент је на техничким информацијама, а заступљене су и информације комерцијалног карактера (адресе, трговачки називи предузећа, информације о производима појединих привредних организација, итд.), затим статистички подаци о увозу, извозу, информације правног карактера (закони и прописи, информације о таксама), информације економског карактера (финансијски услови пословања, стање и промене у економској политици земље, стање у индустрији и сл.). За мања индустријска предузећа значајно је прикупљање и коришћење информација које ће омогућити решавање техничких и технолошких проблема и без посебних фундаменталних истраживања спроведених у том предузећу.

Незавидан је положај неких специјалних, стручних библиотека у саставу предузећа која су некада била у друштвеној својини, било да су она у међувремену приватизована или нису. Библиотеке су запуштене, нерешени статус предузећа у чијем се саставу налазе рефлектовао се и на њихову судбину. Њихов опстанак у новим условима доводи се у питање, а нови статус унутар установе често се манифестује у свођењу функција библиотеке на позајмљивање белетристике за запослене или њихову децу.

Функције једне специјалне, стручне библиотеке, међутим, много су сложеније, јер она првенствено треба да пружа ускостручне информације из оне области којом се бави матична организација, да омогући стручно усавршавање запослених, истраживачки рад, као и развој те организације у целини. Њена основна делатност је и израда различитих каталога и картотека релевантних за рад организације у чијем је саставу, израда свих видова стручних библиографија, издавање билтена принова, презентирање и давање информаци-

ја доступних преко различитих електронских извора и ресурса, као и превођење стране литературе значајне за основну делатност матичне организације. Специјална библиотека НИС Нафтагаса пример је успешне библиотеке у овој категорији.

2.6. Специјалне библиотеке у организацијама које представљају различите облике удруживања грађана (удружења и друге невладине организације, задужбине и фондације, политичке организације)

Удружење је сваки облик добровољног повезивања више физичких или правних лица ради унапређења или остваривања неког заједничког или општег интереса или циља, а чија основна сврха није стицање добити.

Задужбине и фондације су правна лица која немају своје чланство, којима је оснивач наменио одређену имовину, а оснивају се ради добротинског остваривања јавног (општекорисног) интереса. Фондација и задужбина могу бити основане од једног или више физичких или правних лица на основу уговора, тестамент/завештања или другог оснивачког акта, док удружење могу основати најмање три физичка или правна лица.

Удружења и задужбине у нашем законодавству су означене као непрофитне и невладине организације. Данас у Србији делује преко 30.000 ових организација¹⁸. Све невладине организације, с обзиром на врсте активности и циљеве оснивања, можемо поделити у следеће групе: организације културе и уметности, образовне и истраживачке организације, еколошке организације, друштва и покрети, хуманитарне организације, социо-хуманитарне организације, омладинске и студентске организације, организације за развој локалних заједница, пословна и професионална удружења, организације за заштиту људских права, организације за законодавство, заступање и јавну политику (think tanks), мировне организације и групе, женске организације и

групе, организације избеглица и расељених лица, међународне организације и остале не разврстане организације.

Невладине организације су један од облика интересних група и једна од могућих форми удруживања грађана. Та удружења имају статус правног лица (институционализована су), одвојена су од државе, непрофитног, некомерцијалног и непартијског су карактера, заснована на добровољном раду и улагању средстава.

Већи број ових организација у свом саставу има специјалну библиотеку. Најчешће су то библиотеке струковних и разних других удружења и асоцијација – попут Библиотеке Подружнице Српског лекарског друштва у Лесковцу, Библиотеке Фармацеутског друштва Србије или Српског хемијског друштва у Београду, Библиотеке Астрономског друштва “Руђер Бошковић” на Калемегдану или Библиотеке Савеза јеврејских општина у Београду. До сада је у Централни регистар народне библиотеке Србије уписано 13 специјалних библиотека у овом типу организација. Известан број још увек није регистрован, али је тешко проценити њихов тачан број. Библиотека Фонда за хуманитарно право у Београду пример је успешне библиотеке у овој групи. Она је, уз Библиотеку Центра за цивилно-војне односе, једна од првих специјалних библиотека у невладиним организацијама која се укључила у систем узајамне каталогизације у Србији (COBISS), а још увек није регистрована.

Овој групи специјалних библиотека припадају и библиотеке у оквиру задужбина – за сада је регистрована само библиотека Задужбине Илије М. Коларца, иако је познато да постоје и друге значајне библиотеке овог типа. Пример је библиотека Задужбине Иве Андрића која ради у оквиру Центра за документацију, а пружа стручну и професионалну помоћ проучаваоцима Андрићевог дела и другим заинтересованим лицима за Андриће-

во стваралаштво. Библиотека поседује читалоницу отворену за јавност и читаоцима нуди богату грађу о Андрићевом животу и раду.

Групи специјалних библиотека у невладиним организацијама припадају и библиотеке намењене лицима са посебним потребама – библиотеке у инвалидским организацијама и библиотеке за слепе (попут Библиотеке Савеза слепих Србије «Др Милан Будимир» у Београду или Библиотеке Савеза организација слепих и слабовидих Војводине у Новом Саду).

Библиотеке при политичким организацијама, такође припадају овој категорији специјалних библиотека. Политичке странке су организације које представљају облик удруживања грађана, иако у законском смислу нису идентичан тип организације удружења или задужбинама и фондацијама. За сада постоји само једна регистрована специјална библиотека овог типа у Србији – Библиотека Општинског одбора СПС у Ваљеву.

2.7. Специјалне библиотеке у осталим организацијама

Овој категорији припадају различите специјалне библиотеке које су остале неразврстане, не припадају ниједној од претходних 6 категорија, а саме се не могу издвојити у посебну категорију на основу бројности, потенцијалног увећања њиховог броја у будућности, на основу потребе за библиотеком и њеног опстанка у врсти организација у чијем су саставу, нити на основу броја потенцијалних корисника.

Илустративан пример су специјалне библиотеке формиране у оквиру предшколских установа, домова за ученике и студентских домова. Ове организације припадају типу образовно-васпитних установа, њихова основна делатност је образовање и у статистичком годишњаку Републичког завода за статистику њихов укупан број даје се заједно са бројем школа за основно, средње и више

или високо образовање. Међутим, специјалне библиотеке формиране у оквиру малог броја предшколских установа и домова за ученике и студенте по својој функцији, основним задацима и статусу унутар организације не могу се поредити са школским, односно високошколским библиотекама које се у законском смислу обавезно оснивају као саставни део школа за основно, средње, више или високо образовање.

У предшколским установама, домовима за ученике и студентским домовима не постоји обавеза оснивања библиотеке, оне чак и уколико постоје нису обавезно и специјалне, с обзиром да је у овој врсти организација израженија потреба за постојањем библиотеке са фондовима општег карактера и нагласком на белетристици, намењене задовољавању различитих читалачких интересовања свих корисника услуга ових установа, а не само запосленима за стручно усавршавање. Примери малобројних специјалних библиотека у овој врсти установа су Библиотека Предшколске установе «Наше дете» у Шапцу, Предшколске установе «Пчелица» у Сремској Митровици и Библиотека Дома ученика «Ангелина Којић – Гина» у Зрењанину. Фондови ових библиотека садрже стручне књиге из једне уско специјализоване области – педагогије и то су једине за сада регистроване специјалне библиотеке у овој врсти установа. Нема услова да ове библиотеке буду посебна категорија специјалних библиотека у образовно-васпитним установама, с обзиром на мали број постојећих библиотека и малу вероватноћу да ће се у овом типу организација оне даље оснивати. Са друге стране, оне се не могу сврстати ни у једну од претходно издвојених 6 категорија специјалних библиотека.

2. Закључак

Прецизна категоризација специјалних библиотека представља полазну основу за сагледавање општег стања ових библиотека, на

основу кога се могу утврдити и полазни параметри за унапређење њиховог рада. С обзиром на велике разлике у развијености специјалних библиотека, за њихово адекватно опремање, побољшање услова рада и обезбеђивање квалитетније услуге коју оне пружају, у складу са наменом због које су и основане, потребно је најпре класификовати ове библиотеке. Категоризација се успоставља са циљем да се њихове потребе анализирају и рад унапређује у условима који су упоредиви са сродним библиотекама које имају исти или слични статус унутар организације у чијем се саставу налазе.

¹ Зорка Станковић, “Улога и значај оснивања Заједнице специјалних библиотека Србије”, *Библиотекар* бр. 1-3 (1979):146.

² Исто.

³ Татјана Апарац-Газивода и Марина Фрук, “Појам знанствене библиотеке у типологији библиотека”, *Десета скупштина Савеза друштава библиотекара Југославије*, Загреб, 1985:193.

⁴ “Југословенски стандарди за специјалне библиотеке”, *Шеста скупштина Савеза друштава библиотекара Југославије*, Сарајево, 1976: 139-147

⁵ без података за Косово и Метохију

⁶ Народна библиотека Србије. *Списак библиотека*, Конзорцијум библиотека Србије за обједињену набавку, <http://nainfo.nb.rs/Kobson/service/Biblioteke.aspx?Let=> (преузето 19.1.2009).

⁷ IFLANET. *Division of Special Libraries*, <http://www.ifla.org/VII/d2/dsl.htm> (преузето 18.11.2008).

⁸ *Међународни стандард ISO 5127:2001 (Е) Информације и документација – терминологија (превод на српски језик)*, Заједница библиотека Универзитета у Србији, <http://www.unilib.bg.ac.yu/zajednica01/standardi.php> (преузето 18.11.2008).

⁹ Нису обухваћене научноистраживачке и истраживачко-развојне јединице чији су оснивачи Министарство унутрашњих послова и Министарство одбране.

¹⁰ Подаци о овим библиотекама могу се наћи на сајтовима матичних организација и у публикацији

Љиљана Бендераћ, *Музеји Србије*, Београд : Завод за проучавање културног развитка, 2000.

¹¹ “Преднацрт Закона о архивској грађи и архивској служби”, Министарство културе Републике Србије, <http://www.kultura.sr.gov.yu/?jez=&p=13> (преузето 24.11.2008).

¹² без података за Косово и Метохију

¹³ без података за Косово и Метохију

¹⁴ Подаци о установама здравствене и социјалне заштите објављени у Статистичком годишњаку 2007 РЗС прикупљени су за територију Централне Србије и Војводине, без података за КиМ.

¹⁵ Градски завод за јавно здравље, <http://www.zdravlje.org.yu/adrese2.html> (преузето 19.11.2008).

¹⁶ Републички завод за статистику, *Радни документ Предузећа у Србији, према величини 2007*, бр. 61, јул 2008. године

¹⁷ Народна библиотека Србије. *Списак библиотека*, Конзорцијум библиотека Србије за обједињену набавку, <http://nainfo.nb.rs/Kobson/service/Biblioteke.aspx?Let=> (преузето 19.1.2009).

¹⁸ Пауновић, Жарко. *Невладине организације – потреба или завера*, Београд : Демократска странка, 2007: 8.

Литература:

1. “Југословенски стандарди за специјалне библиотеке”. *Шеста скупштина Савеза друштава библиотекара Југославије*, Сарајево, 1976: 139-147.

2. Апарац-Газивода, Татјана и Марина Фрук. “Појам знанствене библиотеке у типологији библиотека”. *Десета скупштина Савеза друштава библиотекара Југославије*, Загреб, 1985: 191-195.

3. Станковић, Зорка. “Улога и значај оснивања Заједнице специјалних библиотека Србије”. *Библиотекар* бр. 1-3 (1979): 143-153.

4. Бендераћ, Љиљана. *Музеји Србије*. Београд : Завод за проучавање културног развитка, 2000.

5. IFLANET. *Division of Special Libraries*. <http://www.ifla.org/VII/d2/dsl.htm> (преузето 18.11.2008).

6. *Међународни стандард ISO 5127:2001 (Е) Информације и документација - терминологија (превод на српски језик)*. Заједница библиотека Универзитета у Србији. <http://www.unilib.bg.ac.yu/zajednica01/standardi.php> (преузето 18.11.2008).

7. Пауновић, Жарко. *Невладине организације – потреба или завера*. Београд : Демократска странка, 2007.